

**UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARINI MA'NAVIY-MA'RIFIY
TARBIYALASH TIZIMIDA O'Z-O'ZINI TARBIYALASHNING O'RNI**

*Zaripova Gulbahor Komilovna,
Buxoro davlat universiteti axborot texnologiyalari fakulteti "Axborot tizimlari va raqamli
texnologiyalar" kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi*

**РОЛЬ САМООБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ДУХОВНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ ОБЩИХ СРЕДНИХ ШКОЛЬНИКОВ**

*Zaripova Gulbahor Komilovna,
доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий факультета
информационных технологий Бухарского государственного университета, кандидат
педагогических наук,*

**THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND
PEDAGOGICAL EDUCATION OF GENERAL SECONDARY SCHOOL STUDENTS**

*Zaripova Gulbahor Kamilovna,
Bukhara State University, Faculty of Information Technology, Associate Professor of the
Department of Information Systems and Digital Technologies, Doctor of Pedagogical PhD.*

Kalit so'zlar: o'z-o'zini tarbiyalash, mustaqil ishlash, pedagogik-psixologik asoslar, metodologik asos, funksional tizimlar, nerv sistemasi, mantiq, o'z-o'zini bilish, psixologiya fani, o'zini tuta bilish.

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini ma'naviy-ma'rifiy tarbiyalash tizimida o'z-o'zini tarbiyalashning o'rni haqida muallifning ilmiy-amaliy izlanishlari, nazariy tadqiqotlarini batafsil yoritishga bag'ishlangan. Bunda o'quvchilarning mustaqil fikrlash asosini tashkil qiluvchi faoliyatni o'zi tartibga soluvchi tizimning pedagogik-psixologik asoslarini ishlab chiqish ilmiy tadqiqotning dolzarb muammosi ekanligi va bu muammoni yechimi haqida ilmiy-amaliy tadqiqotlar bayon etilgan.

Ключевые слова: самообразование, самостоятельная работа, педагогико-психологические основы, методологическая основа, функциональные системы, нервная система, логика, самопознание, психологическая наука, самоконтроль.

Аннотация: Данная статья посвящена подробному изложению научно-практических исследований и теоретических изысканий автора о роли самообразования в системе духовно-образовательного воспитания учащихся общеобразовательных школ. При этом констатируется, что разработка педагогических и психологических основ системы, регулирующей деятельность, формирующую основу самостоятельного мышления учащихся, является актуальной проблемой научных исследований, а научно-практические исследования по решению этой проблемы являются актуальными.

Key words: self-education, independent work, pedagogical and psychological foundations, methodological basis, functional systems, nervous system, logic, self-knowledge, psychological science, self-control.

Abstract: This article is devoted to a detailed presentation of scientific and practical research and theoretical research of the author on the role of self-education in the system of spiritual and educational upbringing of secondary school students. At the same time, it is stated that the development of pedagogical and psychological foundations of a system that regulates activities that form the basis for independent thinking of students is an urgent problem of scientific research, and scientific and practical research to solve this problem is relevant.

«O'z-o'zini tartibga solish», «o'z-o'zini tarbiyalash» pedagogika va psixologiyada yakinda paydo bo'lgan emas. Pedagog va psixologlarga ko'proq «mustaqillik», «mustaqillik o'qish», «mustaqil ishlash» atamallari tanish va u mashhur chex pedagogi Y.A.Kamenskiydan boshlab hozirgacha

o'quvchilarning mustaqil ishlashi uchun sharoit, ularda o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish ko'nikmalarini tarbiyalash ta'kidlanadi [6].

O'zbekistonning birinchi prezidenti I.A.Karimov o'zining «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» ma'ruzasida: «Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta bilim kerak. Ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir», - deb ta'kidlaydi [1].

Bozor munosabatlari sharoitida mustaqil fikrlash moddiy mohiyat kasb etishi bugungi kunning muhim masalasidir. Agar masalaga kengroq qaraydigan bo'lsak, mustaqil fikrlash faqat tashqi ta'sir vositasida emas, balki o'quvchining ichki intilishi, hissiy, fikriy va ruhiy jihatdan ichki ehtiyojiga aylangandagina samarali bo'lishi mumkin. Shuning uchun, o'quvchilarning mustaqil fikrlash asosini tashkil qiluvchi faoliyatni o'zi tartibga soluvchi tizimning pedagogik-psixologik asoslarini ishlab chiqish ilmiy tadqiqotning dolzarb muammosi hisoblanadi. Mazkur masalaning faqat ta'lim-tarbiya jarayonida emas, balki umumjamiyat miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy mohiyat kasb etishi metodologik xarakterga ega. Uning metodologik asosida mustaqillik sharoitida ijtimoiy va fan-texnika taraqqiyotining tezlashuvi, jamiyat hayotining tezlashuvi hamda sohalarida inson omilining roli oshishi bilan bog'liqdir.

Faoliyatning samarasi, bilim va malakadan o'rinli foydalana olish insondan o'z faoliyatini tartibga solish va o'zini boshqarish mexanizmlarini ilmiy asoslarini bilishni talab qiladi.

Insonni mustaqil hayotga va mehnatga tayyorlash avval oilada, maktabgacha ta'limda so'ngra maktabda amalga oshiriladi. Aynan shu mukaddas dargohda u uzluksiz o'qish, o'z qobiliyatlarini doimiy takomillashtirish boshqalar, jamiyat oldidagi burchini anglash, o'z xulq-atvorini jamiyat talablari asosida tartibga solish ko'nikmalarini egallaydi. Shuning uchun, o'quvchilarga o'z faoliyatini, holati va shaxsiy sifatlarini ijtimoiy talablar va organizmining xususiyatlari asosida tartibga solish mexanizmlari haqida ma'lumot berish va shu ruhda ularni tarbiyalash ta'lim jarayonining muhim masalasidir.

O'z-o'zini tartibga solish, boshqarish ancha keng muammo hisoblanadi. Bunda shaxsiy sifatlar, ruhiy holat va faoliyat, o'z-o'zini tartibga solish tamoyillarini bir-biridan farqlash lozim.

Shaxsning o'z-o'zini tartibga solishiga, eng avvalo, uning o'ziga va boshqalarga faol munosabati, ikkinchidan, uning shaxsining axloqiy va ijtimoiy yo'nalganligi, uchinchidan, uning shaxsiy va ijtimoiy tajribasi, birgalikdagi faoliyatda, muloqotda o'zini boshqalar bilan solishtirishi kabi masalalar kiradi. Ammo, bu boradagi tadqiqotlar endi boshlanmokka.

Bizni ko'prok o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashi bilan bog'liq bo'lgan o'zining ichki ruhiy va jismoniy mexanizmlari qiziqtiradi, u o'z-o'zini tarbiyalay oladimi, degan savolga javob qiziqtiradi.

Bunda biz inson organizmining hayot faoliyati bilan bog'liq qon aylanishi, nafas olishi, assimillatsiya va dissimillatsiya jarayonlarining o'z-o'zicha bo'lishini nazarda tutmaymiz. Biz faqat insonning o'z faoliyatini tartibga solishi bilan bog'liq imkoniyatlari u shug'ullanadigan faoliyat talablari asosida ayrim fiziologik va ruhiy holatlarini tartibga solish va boshqarish haqida fikr yuritamiz.

Kibernetika va avtomatik boshqarish nazariyasida o'z-o'zini tartibga solish ishlayotgan tizim parametrlarining ma'lum o'zgarishligidadir, yoki uning o'zgarishining umumiy holda tizimining maqsadga muvofiq doiralarda saqlanishi tushuniladi. Funktsional tizimlarning o'z-o'zini tartibga solishining nazariy asoslarini rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, O.A.Kanopkinlar tomonidan ishlab chiqilgan. Shu bilan birga ular kishi holatini, faoliyatini o'z-o'zini tartibga solish va subyektning faol tarzda o'zini o'zgartira olishini ham asoslaganlar [4].

Faoliyatining anglangan o'z-o'zini tartibga solish tizimi o'z tuzilishiga ega bo'lib, har xil faoliyat uchun yagona hisoblanadi. U quyidagi bo'g'inlarni o'z ichiga oladi: faoliyat maqsadi, mohiyati, sharoit modeli, harakat dasturi, natijani baholash, o'zgartirish-korreksiya qilish.

Yirik rus fiziologi P.K.Anoxin inson miyasining ishlash prinsiplari, uning funktsional bloklari, yaxlitligi, harakat va vegetativ boshqarish zaruriy darajalarini organizmning aynan bir qismi, yoki barcha qismlarining yaxlit bir-biriga ishlashini hamda ularning organizmning hozirgi harakat, holati uchun bo'ysunishi, uning hayoti uchun foydali natijani olishga xizmat qilishini ilmiy asosladi. Uning g'oyalari asosida inson xulqining maqsadli yo'nalishi, emotsional reaksiyalari mexanizmini, xulq-atvor faoliyatini korreksiya qilishning murakkab mohiyatining tushunishning fiziologik asoslarini aniqlash mumkin bo'ldi [4].

Olimning funksional tizimlar faoliyati haqidagi fikrlari nafaqat fiziologiya fani uchun balki, umumnazariy ahamiyatga molik bo‘lib, jumladan pedagoglar uchun ham inson harakat, xulq-atvorini uning faoliyati uchun foydali tomonga burish mumkirligining ilmiy asosidir. Funksional tizimlar universal bo‘lib, har bir tizim bo‘lib, jonli organizm, mashina va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarda ham bemalol qo‘llanishi mumkin. Mazkur nazariya I.P.Pavlovning inson miyasining faoliyatini yangi dalillar bilan boyitdi, u reflekslar ta‘limotini murakkab nerv mexanizmlari faoliyati bilan to‘ldirish imkoniyatini yaratdi [6].

Insondagi har bir ruhiy va fiziologik jarayonlar, ular qancha oddiy, yoki murakkab bo‘lmasin, funksional tizim hosil bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, xulq-atvor harakati majmuasidan iborat bo‘ladi. Insonning har bir istagi uning ehtiyojini qondirish, yoki ijtimoiy – kasb-hunar egallash va xokazo bo‘lishi mumkin.

Miya katta yarim sharlari old qismida paydo bo‘lgan motivatsion ko‘zg‘alish ideal, ehtiyojlar, yoki organizmlarning ichki retseptor sohasidagi fiziologik ehtiyojlar, motivlar miyaning limbik tizimidagi retikulyar formatsiya tuzilishiga yo‘naltiriladi. Buning oqibatida xususiy bosh miya faolligi yuzaga kelib, busiz insonning biron harakati, yoki faoliyati amalga oshmaydi. Miyaning retikulyar faollik tuzilishi uni o‘rab olgan holatni o‘rganish va qulay vaqtda tashqi reaksiyaga maqsadga muvofiq javob reaksiyasini berishni ta‘minlaydi. Bu jarayon afferent sintez bo‘lib, u maqsad va qaror qabul qilish uchun zarur sharoit hisoblanadi. Afferent sintez jarayonida miyaga tashqi organizmlardan keluvchi ko‘p sonli axborotni «saralab» ishlov beradigan, ko‘zg‘ovchi oqim bilan bog‘liq organizmga ta‘sir qiluvchi tashqi muhit omillari afferentatsiya deyiladi. O‘z navbatida afferent sintez inson xotirasidagi tajriba bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun, funksional tizimning muhim zaruriy komponenti xotiraning neyrofiziologik apparati hisoblanadi.

Yuzaga kelgan holatni o‘rganib, miya mumkin bo‘lgan ko‘p sonli «qarorlar»dan shu holat uchun maqbulni qabul qiladi. Bu miya faoliyatida keskin burilish vaqti bo‘lib, undan so‘ng miya «qaror» qabul qilib, «harakat dasturi»ni ishlab chiqadi. Shu asosda ko‘zg‘aluvchilar oqimi afferent xarakter kasb etib, u bajaruvchilik vazifasini bajaradi. Ammo, miya harakat boshlashdan oldin boshlangich signalga ehtiyoj sezadi. Bu boshlovchi afferentatsiya ko‘zg‘ovchi okimidan iborat bo‘lib, organizm uchun qarorni ijro etishning qulay vaqtini belgilaydi. «Qaror» qabul qilish va «harakat dasturi»ni ishlab chiqishdan oldin miya «oldindan intilishini ko‘ra olish»ning maxsus apparatini shakllantiradiki, bu harakat akseptori deyiladi. Insonda akseptor harakat apparati uzoq evolyutsion taraqqiyot mahsuli hisoblanadi.

Oldinni ko‘ra olish insonga va butun jonli organizmlarga xos bo‘lib, u olamning makon-zamon tuzilishini anglash vositasidir. Oldini ko‘ra bilish insonga oldindan fiziologik jarayonlarni qayta ko‘rish va noqulay vaziyatlarga o‘ziga xos javob berishni taminlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Hozirgacha harakat akseptori aniq neyrofiziologik aniqlikka ega bo‘lmay, butun miya faoliyatining va xotira apparatining mahsuli hisoblanadi. Aynan shu tuzilmalar yuksak afferent sintezlar va «qaror» qabul qilish, harakat dasturini ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Shu asosda organizm qabul qilingan qaror va harakat dasturi asosida turli harakatlarni amalga oshiradi. Ammo, har bir harakatni boyitish miyaning doimiy nazorati ostida amalga oshadi. Bunday nazorat teskari afferentatsiya, yoki ikki yoqlama aloqa yordamida bajariladi. Ikki yoqlama aloqa kanallari orqali axborot harakatni akseptoriga beradi, unda ushbu harakatning tayyor modeli va uni bajarish rejasi va yakuniy natija ham bo‘ladi. Harakatni bajarish chog‘ida emotsional fon muhim hisoblanadi. Agar harakatni bajarish natijasi u real model bilan mos kelsa, insonda qoniqish va ijobiy emotsiya paydo bo‘ladi. Olingan harakat natijasi real modelga mos kelmasa, salbiy emotsiya hosil bo‘lib, organizm o‘z kutilgan natijani olishga uchun rezervini yo‘naltiradi. Shunday qilib, xulosa qiladigan bo‘lsak, funksional tizimning tarkibiy mexanizmlari quyidagilardan iborat bo‘ladi: 1) afferent sintez; 2) qaror qabul qilish; 3) harakat akseptori, yoki oldinni ko‘ra bilish apparati, ya‘ni bo‘lajak natijani modellashtiruvchi apparat; 4) afferent kuzgolvchilar kompleksini shakllantiruvchi somatik va vegetativ funksiyalarni harakat aktiga birlashtiruvchi; 5) harakat natijasi; 6) ikki yoqlama afferentatsiya – harakatni belgilovchi bosqich.

Insonda harakat aktini hosil qiluvchi funksional tizim va faoliyat iyerarxiyasining mexanizmlari qisqacha shundan iborat. Bundan ko‘rinadiki, inson o‘z organizmi xususiyatlarini o‘zgartira va boshqara oladi. Bu esa, tarbiya va o‘z-o‘zini tarbiyalashning imkoniyatlari cheksizligini ko‘rsatadi.

Inson nerv sistemasining imkoniyatlari uning nafaqat ayrim xususiyatlarini, balki o'zini butunlay o'zgartirish, uni yangidan yaratishi mumkinligini ko'rsatdi.

Faoliyat davomida uning shakli, dasturi o'zgarishi, ular bir-biriga moslashuvi mumkin. Ammo, faoliyat maqsadi to inson unga yetmagunicha, yoki boshqa maqsad uchun undan voz kechmagunicha o'zgarmay qoladi. Bolalarda, kattalarda ham faoliyat davomida uning asosiy qismlarida, sharoitga ko'ra yo'l va vositalar, harakat dasturi o'zgaradi, chunki birgina maqsadga turli yo'llar, vositalar bilan yetish mumkin. Ammo, bolalar kattalarga qaraganda muhimini nomuhimdan ajratishda qiynaladi va tajribasizligi tufayli xatolarga ko'proq yo'l qo'yishi va ish sifati pastroq ham bo'lishi mumkin. Bu kachiliklar bora-bora yo'qolishi mumkin. Faoliyatning navbatdagi tarkibiy qismi natijalarni baholashdir. Baholashda muvaffaqiyatli ishlash, harakatlar aniqligi, silliqiligi, ish unumi, sifati hisobga olinadi.

Faoliyatning «natijalarini baholash» qismidan keyin korreksiya – tuzatish bosqichi boshlanadi. Bunda qo'yilgan maqsadga to'la va to'g'ri erishilgan bo'lsa, korreksiya qilinmaydi. Inson o'z faoliyati subyekti sifatida o'z vazifalarini, maqsadga yetish yo'llarini, vositalarni aniqlaydi, ish jarayonini kuzatadi, sharoitga ko'ra yo'l va vositalarni o'zgartirardi, natijalarni baholaydi, oxirida o'z ishidan konikish hosil qiladi, yoki xatolarni aniqlab, shular ustida ishlaydi. Faoliyatni o'zgartirish, tamoyillashtirish jarayonida insonda ham aqliy, axloqiy ruhiy o'sish jarayoni ro'y beradi, u biror ishni o'rganadi, aqli o'sadi, kuch va imkoniyatlari takomillashadi. Pedagog va psixologlarni shu jihatlar qiziqtiradi. Faoliyatning biror bir turida boshqaruv tuzilishi vazifalari turli xil jarayonlarda: idrok, xotira, tafakkur, xayol va tasavvurda namoyon bo'ladi. Bunda farq kishining, yoki tajribasi, uddaburonligi, intellektida ko'rinadi. Shunga kura o'quvchiga o'quv faoliyati vazifalar tuzishda bu holni kurish mumkin. Bunda biz o'quvchining o'z-o'zini boshqarish faoliyati tizimi tuzilishidagi vazifalar o'zgarishlarni ko'ramiz.

O'quvchi o'quv faoliyatida o'z-o'zini boshqarishga o'rganishi natijasida uning shaxsi rivojlanishi va u boshqaruv subyekti sifatida o'zida mustaqillik xususiyatlarini o'stiradi.

O'z-o'zini nazorat qilish jarayonida qator psixik jarayonlar: diqqat, xotira, xayol, tafakkur o'sishi bilan birga shaxsiy sifatlar iroda, o'z-o'zini anglash, qobiliyat, xarakter ham shakllanadi.

O'z-o'zini boshqarishning shakllanishida o'quvchining o'zi haqidagi tasavvuri, o'z imkoniyatlarini bilish va ularga baho bera olishi mumkin. Psixologlar tadqiqotiga ko'ra, kishining o'z-o'zini, o'z imkoniyatlarini bilish darajasi uning faoliyat maxsulida ko'rinadi. Kishi bajargan ishiga qarab, uning bilimi, ko'nikmalari, qobiliyati, tirishqoqligi, puxtaligi, yoki yuzakichiligi, beburdligi, besabrliigi, ishyoqmasligini bilish mumkin.

O'quvchilarga o'quvchilarning o'z-o'ziga, o'z imkoniyatlariga baho berishining «to'g'ri-adekvat», «noto'g'ri-ortiqcha» (manman), yoki past (kamtar, xokisor, o'z qadrini bilmaydigan) baho berish hollari ma'lum. Bu, ayniqsa, yoshga ham bog'liq. O'smirlar ko'pincha o'z kuch va imkoniyatlariga oshirish baho beradilar, o'spirinlik davrida ham bu hol saqlanib qolishi mumkin. Shaxsning o'z-o'ziga, o'z imkoniyatlariga ortiqcha baho berishi uni ilgoriga, yuksalishga intiltirsa; yaxshi, ammo, o'zida yo'q narsani bor, deb bilib, «uni o'qituvchi anglamadi, past baholadi» deb o'ylasa, bu alamzadalikka olib keladi va uning rivojlanishiga to'siq bo'ladi. O'ziga past baho berish ham salbiy sifatlarni keltirib chiqarishi mumkin: o'quvchi o'zining «ikkinchi»ligiga, «tanbal»ligiga, no'noqligiga ishonib, undan uyalmay, unga ko'nikib ketishi mumkin. Bu hol unda bir umr qolib ketishi, yoki kuchli bir ta'sir kuchi bo'lgunicha davom etishi mumkin. Masalan, yangi o'qituvchi unga ijobiy, induvidual ta'sir qilsa, unda o'ziga hurmat uyg'otsa, yoki shu o'quvchi birortasini sevib qolsa, u o'zgarishi mumkin.

O'z-o'ziga to'g'ri baho berish yoshga ko'ra va tajriba orttirish, o'z tengdoshlari bilan muloqot, kattalarning unga munosabati va bahosiga ko'ra shakllanib boradi.

Har bir bola faoliyati birin-ketinlik bilan yuz beruvchi davomli jarayon, uning boshlanishi va oxiri bo'ladi.

Shaxs bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrida yoshga ko'ra faoliyat subyekti sifatida o'z-o'zini boshqarishni o'rganib boradi, o'z imkoniyat, qobiliyatlarini o'zini nimaga kodiriligini angalay beradi. U o'quvchilik davridayoq o'zini imkoniyatlari haqida anchagina yorqin tasavvurga ega bo'lib boradi: o'z oldiga maqsad qo'ya bilishi, uni amalga oshirishga intilishi;

o'z harakatini, yo'l va vositalarini shakllantirish, maqsadni amalga oshirish uchun eng qulayini tanlashi;

faoliyatini dasturlashtira olishi, maqsadga yetish yo'l va vositalari beradigan natijasini, birin-ketin

boradigan harakat qismlarini hisobga olish;

o'z-o'zini baholay olishi – o'zining faoliyat maxsullarini yo'l-yo'lakay va oxirgi natijasini baholay olishi;

olingan natijalarga o'zgartirish kiritish, tuzatishni bilishi;

o'z-o'zini boshqarishda munosabatlarni anglashi: odamlar va mehnat qurollari bilan munosabat o'rnatish kerak.

O'z-o'zini boshqarish o'z kuch va imkoniyatlarini anglashga bog'liq. Bu faoliyat yaxlit va anglangan bo'ladi. O'quvchida o'z-o'zini boshqarishga qiziqish hosil qilish, shunga doimo yo'naltirib borish, ularga o'z-o'zini boshqarish malaka, ko'nikmalarini hosil qiladi. O'quvchilar bora-bora faoliyat subyekti sifatida o'z hatti-harakatiga baho berishga o'rganib boradi. O'z-o'zini boshqarishda yarim avtomatlashtirilgan, anglangan mexanizmlarning, ya'ni malaka va odatlarning ham o'rni bor. Ammo, shaxs ongli bo'lsa, bu harakatlarni ham oqilona boshqara oladi [2].

Tarbiyaning maqsadi o'quvchilarni ongli intizom, mehnatga ongli munosabatda bo'lish, mustaqil o'qish va ishlay olish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

O'z-o'zini boshqara olish darajasini aniqlashda o'qituvchilar, o'quv ishlab chiqarish ustalari, guruh murabbiylari, do'stlari, kursdoshlari fikrini ham hisobga olish kerak. Bu o'quvchining o'z-o'zini boshqarish faoliyatidagi tuzilishidagi maqsad, yo'l va vositalarini mustaqil rejalashtira olishi, dasturlashi, o'z oldiga mustaqil maqsad kuya olishi, unga yetish uchun uddaburonlik ko'rsatishi, barqarorligi, o'ziga ishonchi, ongli intilishi, tashabbuskorligi, omilkorligi o'ziga tanqidiy karay olishi, mustaqilligi, javobgarlikni xis qilishi, tarbiyaga buyin berishi va o'z-o'zicha tarbiyalash ko'nikmalarini egallaganligi ham asosiy ko'rsatkich bo'la oladi. Bu o'z-o'zini boshqarish diagnostikaga asos bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini o'z-o'zini tarbiyasi ma'lum metodlar orqali amalga oshiriladi.

Professor A.I.Kochetov «Организация самовоспитания школьников» kitobida o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyasining asosiy metodi sifatida o'zini bilishni ko'rsatib, uning komponentlari tarzida o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish va o'zini o'rganishni ta'kidlaydi. Uning natijasi sifatida o'ziga baho berish va o'zini boshqarishni ko'rsatadi. Bunda asosiy metod 3 tarkibiy qismdan iborat. O'zini bilish bosqichlari: o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish va o'zini bilishni tan olishdir [3].

Bunda ma'lum mantiq bo'lib, shaxsning qolgan qator sifatlarini o'z-o'zida tarbiyalashda yordam beruvchi, o'ziga majburiyat, yozma og'zaki hisobot, o'z-o'zini yozma tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalash vositalari sifatida o'zini bilishni kuchaytiradi.

Shunday qilib, o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashining asosiy metodi – o'zini bilish desak, ma'lum asosga ega bo'lamiz. Biz avval o'zini boshqarishning ilmiy-amaliy masalalarini qarab chiqqan edik. Shunga asoslanib, quyida o'z-o'zini bilishning qisqacha mazmunini bayon qilamiz. Ta'kidlaganimizdek, o'quvchilarning o'zini-o'zi bilishi o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilishdan, o'zini o'rganishdan iborat.

Insonning «men»ligini anglashi o'z-o'zini bilishi deyish mumkin. O'quvchi o'zi uchun bilish va faoliyat subyekti sifatida namoyon bo'lib, o'zini boshqalar bilan solishtirish asosida o'zini anglaydi. Aynan bir vaqtda inson boshqa kishini ham bilib oladiki, shunda kuzatish, o'rganish, bilish obyektiga aylanadi. Shunda bilish va o'z-o'zini bilish yaxlit namoyon bo'ladi. Bunda inson boshqa kishiga o'zini solishtirish, o'z shaxsiy sifatlarini u bilan solishtirish va o'ziga boshqa kishi orqali qarash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu murakkab bilish jarayonining boshlanishidir. Shu asosda asta-sekin yuqori bosqichlarga ko'tarilish va o'z xulq-atvorining sabablarini anglash, o'z sifatlarini belgilash hamda shu asosda o'z kamchiliklarini tahlil qilish, kuchli va bo'sh tomonlarini tahlil qilish asosida u ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z o'rnini aniqlaydi. Bu jarayonda insonning bilish qobiliyati-tafakkur ishtirok etadi. O'zini bilish jarayonida hissiyot, qiziqish, qadriyatlarni fahmlash boshlanadi. Insonning o'z xususiyatlarini bilishi, o'z xulq-atvorini, o'z hatti-harakatini nazorat qilish, ya'ni o'zini boshqarishiga asos bo'ladi.

O'quvchilarning o'zini namoyon qilishini o'qishda, ijtimoiy foydali mehnat, o'yin va dam olish hamda jamoa bilan munosabatlarida olib qarash kerakki, unda ular yangi bir tomoni bilan ko'rinishini kuzatish mumkin. Bu qonuniyat ularning o'zlarini subyekt sifatida bilishlarida ham namoyon bo'ladi. Har bir kishi o'z shaxsiy sifatlarini bilmokchi bo'lsa, o'zini turli holatlarda kuzatishi, tahlil qilishi lozim. O'quvchilarning o'zini bilishida o'zaro muloqot, boshqalar va amaliy faoliyat orqali o'zaro

munosabati katta ahamiyatga ega.

Yuqori rivojlangan va jipslashgan jamoada uning har bir a'zosiga qo'yadigan talabi ularning o'z xususiyatlarini bilishi va takomillashtirishiga olib keladi.

O'zini bilish boshqa kishiga munosabat orqali amalga oshadi. «Men» haqiqiy tarzda faqat bevosita obyekt sifatida anglanishi mumkin emas. U faqat o'z munosabati orqali boshqalar bilan hamkorlik, aloqada o'zining mohiyatini anglaydi. Bunday murakkab insoniy munosabatlarda har bir konkret «men», boshqa konkret «men»ning obyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shundagina insoniy, ya'ni shaxslararo munosabatlarda kishilar bir-birlarini bilib oladi. O'quvchilar o'zlarini boshqalar bilan solishtirib, ijobiy namunaga intilib, o'zini takomillashtiradi.

O'z-o'zini tarbiyalashda insonning insonni bilishi zaruriy faoliyatga aylanadi. Har bir kishida idrok kilayotgan kishisiga nisbatan o'ziga xos tomonini bilish va uni xulq-atvoridagi tashqi namoyon bo'ladigan tomonlari bilan solishtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Ammo, o'zini o'rganish individual xarakterga egadir.

O'quvchilarni pedagogik o'rganish insonni inson tomonidan o'rganishning umumiy qonuniyatlariga asoslansada, u ancha chuqur va maqsadga qaratilgan xarakterga ega bo'ladi. O'qituvchining bu boradagi o'ziga xosligi uning bu faoliyatda tayyorgarlik darajasi muloqot va talablarni o'rganish saviyasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, kishi o'zini bilishni o'zini kuzatishdan boshlashi kerak. O'zini kuzatish bu o'zini mushohada qilish emas. U eng avvalo xotira, fikr, o'z hatti-harakatini ma'lum vaqt birligida tahlil qilishdir. Bu faqat o'z-o'zicha mazmunga ega emas. Bunda hissiyot, fikr munosabat va shaxs sifatleri mohiyatlidir. Bola yoshligidan o'zini kuzatishga odatlantirilishi kerak. Chunonchi, bola har kecha yotishidan oldin kunduzi qilgan ishlarini fikran tahlil qilib, undan nima to'g'ri bo'ldi, nima noto'g'ri, ko'ngilsiz bo'lganligini o'z fikriy tahlilidan o'tkazishi lozim. Bolaning yoshi ulg'ayishi bilan bunga ko'proq vaqt ajratishi va buni umri davomida hayotining ajralmas qismiga aylantirishi zarur. Katta kishi hayotining ma'lum davrini tahlil qilishi va uni o'z odatiga aylantirishi lozim. Psixologiya fanida odamning harakatlari muntazam takrorlanib turganidagina odatga aylanishi isbot qilindi. Takrorlash oqibatida bosh miya yarim shartlarining ma'lum markazlarida muhim bog'lanishlar shakllanadi. Shu asosda takrorlanuvchi jarayonlar odatga aylanib, dinamik stereotip hosil bo'ladi. O'zini kuzatish o'zini tahliliga zamin hozirlashi lozim. O'z-o'zini tahlil o'zini bilishning ikkinchi usulidir. Bu jarayon ancha murakkab bo'lib, u narsalarni tanqidiy baholash, ularni ma'lum shaxs uchun ahamiyatli narsalar bilan solishtirish tarzida kechadi. O'zini kuzatish nima bo'lishini kutish bo'lsa, o'z-o'zini tahlil baholash jarayoni, nima uchun aynan shunday bo'ldi, nima sababdan, qaysi sifatlar oqibatida shunday bo'ldi, degan savollarga javob topishga undaydi.

O'quvchi o'z shaxsiy sifatlarini komil inson nuqtayi nazaridan baholab, o'zining psixologik, kasb, mayl va ijtimoiy shaxsiy sifatlarini ham baholaydi. Shu jihatdan o'z-o'zini tahlil o'quvchi hayotining qisqa bir «bo'lagi» emas, balki ancha uzoq davrini o'z ichiga olib, xulosa uchun asos beradi.

O'quvchilarda sog'lom tanqid va o'z-o'zini tanqidni shakllantirish ham zarur rivojlanish vositasi hisoblanadi. Xolisona, do'stona, beg'araz aytilgan fikr o'quvchilarda o'ziga to'g'ri baho berish, talabchan munosabat shakllanishiga asos bo'ladi. Bular asosida o'quvchida o'ziga baho berish hosil bo'ladi.

O'ziga baho berish o'quvchining faqat rivojlanish darajasini aniqlash emas, balki shaxs sifatlariga qadr-qimmat jihatidan yondashish, ijobiy sifatlaridan qanoat hosil qilib, ularni o'stirish ehtiyojini mustahkamlash, kamchiliklaridan norozilik va ularni bartaraf qilish uchun o'z harakatlariga o'zgartirish kiritishdir.

O'zini bilishni tashkil qilish, o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish garchi yaxlit bir tizimni tashkil qilib, o'zini anglashga zamin hozirlasa-da, uni kuchaytiruvchi vositalar shu bilan tugamaydi. Bo'lajak o'qituvchilarning o'zini tarbiyalash masalalari bilan shug'ullangan S.B.Yelkanov bu metodni o'zini undash va o'ziga dastur berish, boshqarish, o'ziga ko'rsatma berish va o'zini nazorat qilish hamda o'zini ishontirish, o'zini majbur qilish va uni maxsus autotrening bilan to'ldirish lozimligini ta'kidlaydi [5, 40]. Fikrimizcha, o'zini bilishning o'z-o'zini tarbiyalashning bu vositalari bilan mustahkamlansa, o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyasi ma'lum bir tizim kasb etib, odat tusiga kirishi mumkin va ijobiy natija beradi.

O'quvchilarni tarbiyalash tizimida hayot maqsadi va ideallarining shakllanishiga ham alohida e'tibor berish tarbiyachining vazifasiga kiradi. Kelajakka intilmaydigan, mustahkam e'tiqod va hayot ideallariga ega bo'lmagan o'quvchilarni o'z-o'zini tarbiyalashga odatlantirish ham ancha qiyin

kechadi, yoki samara bermaydi buning uchun o'quvchida o'z hayot ma'nosi, maqsadi haqida sog'lom fikrni hosil qilish kerak. Insonni kamolga undovchi muhim rag'batlantiruvchi kuch uning kelajakka intilishidir. O'z-o'zini tarbiyalash uning o'quvchida shakllanishiga ko'maklashmog'i lozim.

O'z-o'zini tarbiyalash, yoki bu borada o'z dasturini tuzish ham o'quvchi shaxsining rivojlanishida muhim hisoblanadi. Bu esa turlicha amalga oshishi mumkin: yozma reja, yoki o'ziga majburiyat olish tarzida. O'quvchilar o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning shaklini belgilashi kerak. Bunda tajriba ko'rsatadiki, yozma reja ko'proq foydali bo'lishi mumkin. Chunki uning yozma-moddiy holda bo'lishi o'z-o'zini tarbiyalash vazifalarini belgilashda faol fikrlash uchun asos bo'ladi.

Inson shaxsining o'zini takomillashtirishdagi imkoniyatlari cheksiz. Bu yerda individual ijod uchun chegara yo'q. Shulardan biri o'ziga ko'rsatma berishdir. Bu usulning mohiyati shundaki, o'quvchi ma'lum vaziyatlarda o'z harakati va xulq-atvorini ongli ravishda oldindan tartibga solishi mumkin. Insonning o'z hatti-harakatini avvaldan o'ylab amalga oshirishi uni xatolardan asraydi va o'z hatti-harakatlarini oldindan rejalashtirish tajribasiga ega bo'lishiga olib keladi. O'ziga ko'rsatma berish go'yoki bo'lajak harakat oldidan mashqdek bo'lib, o'z navbatida obyektiv tartibga solish va boshqarish usuli hisoblanadi. Insonda oldinni chamalashga intilishning borligi uning hatto kutilmagan vaziyatlarda ham o'zini tuta bilishi, o'z fikri, diqqatini yo'naltirishiga sabab bo'ladi. Bunda inson kecha qilgan xatolaridan xulosa chiqarib, «nima uchun shunday bo'ldi?», «sababi nima?» savollariga ro'baro' bo'lib kelajakda yo'l qo'ygan kamchiligini tuzatish uchun oldindan o'ziga fikran ko'rsatma beradi.

Insonning bu boradagi barcha jonzoatlardan ustunligi shundaki, u ongli, maqsadli, oldinni ko'ra bilishi va o'z oldiga qo'ygan vazifani bajarishda o'z irodasini ishga sola oladi.

Hadislarda aytiladiki, jismoniy baquvvat inson emas, balki o'z jahlini yenga oladigan odam kuchlidir. Inson ayni vaqtda o'zi hoxlamagan, u uchun yoqimsiz ishni qilsagina irodali hisoblanadi.

Inson hayoti quvonchlar va iltirob, azob-uqubatlarning almashinishi tarzida davom etishini o'quvchilar yoshligidan anglashi lozim. Buni o'z vaqtda anglab yetmasa, u kelajakda to'g'ri yo'l topishi ancha qiyin kechadi.

Buyuk rus bastakori P.I.Chaykovkiy shunday degan edi: «Inson o'zi istamagan paytda ham ishlay olishi kerak. Inson o'zini idora qila olishi va o'zini kerakli tomonga yo'naltira olishi kerak. Ilhom yalqovlarga kelmaydi»[7].

O'ziga buyruq berish o'zini majbur qilish usuli sifatida xohish, istakni yengib, uni bajarishga tayyorgarlik ko'rish, «kerak», «qilaman» kabi hozirlanishga erk berishdir. Ayrim hollarda o'ziga buyruq o'zini bo'ysundirish tarzida ham amalga oshishi mumkin. Bunday holatda inson o'z xohishi bilan kimgadir, yoki nimagadir zarurligini fahmlab o'zini bo'ysundiradi. O'zini bo'ysundirish o'zini intizomga o'rgatishning mazmuni, yoki o'z majburiyati va burchini halol bajarish, unga o'z irodasini bo'ysundirishdir. Bo'ysundirish ancha keng tushuncha: kishilarni, jamiyatni, xalqlarni bo'ysundirish, ular ustidan hukmronlik qilish va h.k. Ammo, biz uni ijtimoiy, siyosiy hodisa sifatida emas, balki o'quvchining o'z-o'zini tarbiyasining usuli sifatida pedagogik vosita tarzida ko'ramiz.

O'quvchi bilan olib borilgan ishlarda shu narsaga ishonch hosil qildikki, o'zini bo'ysundirish tug'ma sifat emas, balki faoliyat va tarbiyaning mahsuli sifatida ularda shakllantirilishi lozim. Bu sifatning unda shakllanishi oliy nerv faoliyati, shaxs yo'nalganligi, irodaviy xislatlari va hayot tarzi, tarbiyalanganligi, ayniqsa, uning axloqiy sifatleri bilan bog'liq. Shu bilan birga o'quvchining o'z hayoti va kelajagi haqidagi tasavvur va ideallari ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuning uchun, o'zini bo'ysundirishning o'quvchining xulq-atvor tarzi sifatida emas, balki shaxsiy iroda sifati, deb qarash o'rinli bo'ladi.

O'zini bo'ysundirishning bir usuli o'zini tuta olishdir. Bu o'quvchini, yoki jamoani zararli, yomon oqibatlariga olib keluvchi voqea va holatdan o'zini tiyishi, saqlashida namoyon bo'ladi. O'z navbatida o'zini tuta bilish, intizom namunasi hamdir. Uning yordamida kishi o'z hissiyatini jilovlaydi, keraqli joyda voqeaga aralashadi, keraksizidan o'zini tiyadi. O'quvchilarda bu sifatni tarbiyalash faqat o'z-o'zini tarbiyalash jihatidan emas, balki hayotda har kun, har qadamda uchraydigan holat, voqealarga, atrofdagilarning o'rinsiz, noqulay, yoqimsiz harakatlarini sabr-chidam bilan yengishda ham zarurdir. O'zini tuta bilmaslik, kishilar ishiga, hayotiga, hatto so'ziga o'rinsiz aralashish kishilar boshiga katta-katta ko'ngilsizlik, yoki kulfat keltiradi. Hissiyotni, jahlni bosa olmaslik insoniy munosabatlar tizimida katta noxushliklarga sabab bo'ladi. Hadisi sharifda: «O'z jahlini bosa olgan odam eng kuchli

odam deyiladi». «Jahling kelsa, turgan bo'lsang o'tir, o'tirgan bo'lsang tur, yoki jim tur», - deyilishi bejiz emas.

Shunday qilib, biz mazkur ishda dastlab mustaqillik sharoitida umumiy o'rta ta'lim maktablarida malakali mutaxassislarni tayyorlashda ularni nafaqat kasbiy jihatdan yetuk, uz kasbining mohir ustasi qilib yetishtirish, balki ma'lum kasb sohibi sifatida ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy tarbiyalash zarurligini ilmiy tajribalar asosida bayon qildik. Buning boisi mustaqillik sharoitida jamiyat taraqqiyotining hamma sohalarida inson omilining oshganligi bilan belgilanadi. Mustaqil fikrlovchi mutaxassisni tayyorlash uning o'z xulq-atvorini o'zi nazorat qilish mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Bunda biz insonning o'z faoliyati hissiyoti, qiziqishi va intilishlarini o'zi tartibga solishi oliy nerv faoliyati va bosh miya yarim sharlari ishi bilan bog'liq fiziologik mexanizmlariga bog'liqligini aniqlash orqali amalga oshirilishini ilmiy asosini aniqladik. Shu asosda o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash metodlari va ularni amalga oshirish mexanizmlarini bayon qildik. Bularni amaliy faoliyatga tatbiq qilish umumiy o'rta ta'lim maktablarida tarbiyaviy ishlar yaxlit tizimini yaratishga va bu tizimga kiruvchi tarkibiy qismlarining o'zaro kelishib, yaxlit ishlashiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». – Toshkent: “O'zbekiston” 1999-yil.
2. Г. К. Зарипова. Педагогический подход в формировании личности учащегося в общей средней школе и его значение лидера в получении профессии. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 8–22. (2023). Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/3794>
3. А.И.Кочетов. Организация самовоспитания школьников. Минск, «Народная osveta», 1990, 25-40 стр.
4. Анохин П.К. Условие вопросы теории функциональных систем. – Москва: наука, – 1980. – 372 с.
5. Abdullayev A. Ma'naviyat va iqtisodiy tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, – 1999. – 104 b.
6. Zaripova G.K., S.Sayidova, I.Zhuraev, Zh.Zhurakulov. Theory and practice of systemic organization of spiritual and educational education of students in vocational colleges. BBK 74.200.51. UDK 371. “Problems of Science.” – Moscow: monograph. 2021 ISBN 978—1-64655-084-5. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1xFax7AAAAAJ&citation_for_view=1xFax7AAAAAJ:M3ejUd6NZC8C
7. 7. Ismailov T.X. P.I. P.I.Chaykovskiy asarlari mazmunining umumnazariy-tarixiy jarayonlari. «Science and Education» Scientific Journal / ISSN 2181-0842 March 2022 / Volume 3 Issue 3. <https://cyberleninka.ru/article/n/p-i-chaykovskiy-asarlari-mazmunining-umumnazariy-tarixiy-jarayonlari/viewer>